

KIRGIZ TÜRK DİLLERİNDE EV HAYVANLARINDAKİ YANSIMA KELİMELEER

ҮЙ ЖАНЫБАРЛАРЫНА БАЙЛАНЫШТУУ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР (ЧАКЫРУУ, КОНДУРУУ, БАСТЫРУУ Ж.Б. НЕРСЕГЕ БАЙЛАНЫШТУУ СӨЗДӨР)

Dr. Ergün Koca¹

Кайсы тилди гана албайлы, табияттагы үндөрдү чагылдырууга, тууроого багышталган элементтерди көрө алабыз. Бул элементтер жана табыш тууранды сөздөр аркылуу күркүрөө, үрүү сыяктуу айбанаттардын үнүн чагылдыргандай эле, табыш чыгарган ар кандай нерселердин үндөрүн берүүгө аракеттенишет². Салыштырылган тилдерде «mıyaklamak» (мыеллоо), «havlama» (үрүү) «böğürmek» (мөөрөө,) «kükremek» (күркүрөө) «melemek» (маароо) сыяктуу жаныбарлардын үндөрүн көрсөткөн этиштер белгилүү үндөрдү (мяу, мыйоо, маа, ав, мээ) тууроого таянып, кийинчерээк тилдин белгилүү калыптарына түшүп, этишке айланат.

Нерсе менен ошол нерсеге берилген ысымдын ортосунда табигый бир байланыш бар дегенде эмнени түшүнөбүз? Оболу, сөз тыбыштардан пайда болгон бир түзүлүш.

Жер жүзүндөгү барлыктардын көбү үн чыгарат. Андай болсо бул үн дүйнөсүн тилдеги сүйлөө тыбыштары аркылуу туюнтуу акылга сыйымдуу.

Walter Porzig да³ белгилеп кеткендей, жер жүзүндөгү бардык тилдерде бул белгилүү деңгээлге чейин ишке ашып келген. Мисалы, Германияда өз атын өзү атап сайраган бир куш бар: kuckuk күкүк, бул ысым сезимдерибиз менен кабыл алган нерседен башка эч нерсе эмес. Гректер да аны сайрап жатканда чыгарган үнүнө карай аташкан: *kokkuh*.

¹ Uluslararası Atatürk Alato Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

² Aksan. Doğan. Her Yönüyle Dil. –Ankara; 1995.-s. 96.

³ Porzig Walter."DAs Wunder der Sprach "Franke Verlag Hern u.München vierte Auflage, 1967,s. 21.

Мындан башка бардык жаныбарлардын үндөрүн алалы: Мисалы, уй *muh* (түркчөдө *mö:*) «мөө» дейт. Кой маарайт (түркчөдө *me/mekemek*), эчки мекиренет (*meler*), мышык мыелойт (*miyavlar*), көгүчкөн гүүлдөйт (*guguldar*). Булардын бардыгы кулагыбыз аркылуу кабыл алган айлана-чөйрөдөгү үндөрдүн тилдеги тыбыштар менен туюндурулган ысымдар.⁴

Биз изилдөөбүздө кээ бир үй жаныбарларынын үндөрү менен жана бул жаныбарларды чакыруу, кубалоо, айдоо, бастыруу, токтотуу ж.б. үчүн колдонулган сөздөрдү карадык. Бул боюнча жүргүзгөн байкоолорубуздун учурунда төмөнкү натыйжаларга ээ болдук: кыргыз жана түрк тилиндеги кээ бир үй жаныбарларына байланыштуу тууранды сөздөр.

1. Ат, тай.

At

Тууранды үнү: ат кишенейт	Yansımali sesi: kişner
Чакыруу үчүн: кыроо-кыроо	Çağırmaк için: kuruk kuruk, kurrıh kurrıh
Айдоо үчүн: чү-чү	Kovalamak için: höst
Бастыруу үчүн: чү! чү!	Yürütmek için: deh
Токтотуу үчүн: дыр-р-р!	Durdurmak için: höst, durr, durr
Тууранды этиши: кишенөө	Yansımali fiili: kişlemek

2. Уй, музoo

İnek,dana (buzağı, dana)

Тууранды үнү: мөө	Yansımali sesi: mö, mo
Чакыруу үчүн: хоу! хоу!	Çağırmaк için: hov, hov
Айдоо үчүн: өш! өш!	Kovalamak için: oha
Бастыруу үчүн: өш! өш!	Yürütmek için: hov
Токтотуу үчүн: хоу! хоу!	Durdurmak için: hov hov
Тууранды этиши: мөөрөө	Yansımali fiili: mölemek, molamak

3. Эшек, коделек

Eşek, sıra

⁴ Doç. Dr. Nevin Selen. Nesnelерle, onlara verilen isimler arasında, o nesnenin özelliğine uygun bir ses uyuşumu var mıdır? **AÜ. DTCF Dergisi**. Cilt XXV -Sayı: 3-4. 1967. s. 120.

Тууранды үнү: аа-и, аа-и	Yansımali sesi: aai aai, anki anki
Чакыруу үчүн: -	Çağırmaк için: kuruk kuruk, kurrıh kurrıh
Айдоо үчүн: кы! кы!	Kovalamak için: höst
Бастыруу үчүн: кы! кы!	Yürütmek için: deh
Токтотуу үчүн: дыр-р-р!	Durdurmak için: çuş, çüş
Тууранды этиши: айкыруу	Yansımali fiili: anırmak, angıramak, agırmak

4. Кой, козу

Koyun, kuzu

Тууранды үнү: маа	Yansımali sesi: me, be
Чакыруу үчүн: тубай тубай!	Çağırmaк için: gıcı gıcı, gıdık gıdık, gıdı gıdı
Айдоо үчүн: кош!	Kovalamak için: bıçı bıçı, bici bici, büş büş
Бастыруу үчүн: -	Yürütmek için: çıh çıh
Токтотуу үчүн: -	Durdurmak için: ---
Тууранды этиши: маароо	Yansımali fiili: melemek

5.Эчки, улак

Keçi,oğlak

Тууранды үнү: мээ	Yansımali sesi: me, be
Чакыруу үчүн: тубай тубай!	Çağırmaк için: çipi çipi, kiçi kiçi, beçi beçi
Айдоо үчүн: чек! чек!	Kovalamak için: bıçı bıçı, bici bici
Бастыруу үчүн: кош!	Yürütmek için: çıh çıh
Токтотуу үчүн: -	Durdurmak için: ----
Тууранды этиши: мекиренүү	Yansımali fiili: melemek

6.Ит,күчүк

Köpek,enik

Тууранды үнү: ав-ав	Yansımali sesi: hav hav
Чакыруу үчүн: күчү! күчү!	Çağırmaк için: kuçu kuçu, küçü küçü
Айдоо үчүн: чык!	Kovalamak için: oş oş oş, oşt, öst
Бастыруу үчүн: чык!	Yürütmek için: oşt, öşt, höst
Токтотуу үчүн: -	Durdurmak için: ----
Тууранды этиши: үрүү, абалоо	Yansımali fiili: movuklamak, havlamak, havkırmak, ürmek, çemkirmek, hırlamak, mavuklamak

7. Мышык, мый

Kedi, kedi eniği (kedi yavrusu)

Тууранды үнү: мыйоо	Yansımali sesi: miyav miyav, mırnav
Чакыруу үчүн: мый! мый! мый!	Çağırmaq için: pisi pisi, bisi bisi
Айдоо үчүн: пыш!	Kovalamak için: pist, bist
Бастыруу үчүн: пыш!	Yürütmek için: pist, bist
Токтотуу үчүн: пыш!	Durdurmak için: pist, bist
Тууранды этиши: мыелоо	Yansımali fiili: miyavlamak

8. Тоок, жөжө

Tavuk, civciv

Тууранды үнү: чыйп-чыйп	Yansımali sesi: gırk gırk, gurk gurk
Чакыруу үчүн: тип!тип! типа! типа!	Çağırmaq için: bili bili, dık dık, cücü
Айдоо үчүн: түт! түт!	Kovalamak için: kış kış, kiş kiş
Бастыруу үчүн: -	Yürütmek için: kişelemek, kış kış
Токтотуу үчүн: -	Durdurmak için: ---
Тууранды этиши: кукулуктоо, чыйпылдоо	Yansımali fiili: gıkgılamak, gurk etmek, gakkılamak

Жогоруда топтолгон материал кыргыз тилинде негизинен үй жаныбарларына байланыштуу. Бул сөздөр Махмут Кашгаринин «**Дивану-Лугат-ит-Түрк**» энциклопедиялык сөздүгүндө да кездешип, булардын көбү бирдей формада, же кээ бирлери түрдүү фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болуп, азыркы түркмөн адабий тилинде жашап келет. Биз өз эмгегибиздеги үлгүлөрдүн кай бирин Махмут Кашгари топтогон тууранды сөздөр менен салыштыралы:

Айбанаттарды чакыруу, бастыруу, айдоо ж.б. үчүн колдонулган үндөрдү чагылдыргандар:

Чик чик: эчкини чакыруу, айдоо үчүн айтылат (DLT, I, 334).

Чилик чилик: эчкини чакырганда айтылат (DLT, I, 338).

Салыштырыңыз: **чик чик, чилик чилик = геч, геч-геч** (азыркы түркмөн тилинде).

Чөк чөк: төөнү комдоо үчүн айтылат (DLT, I, 334).

Салыштырыңыз: чөк чөк = чөк-чөк / чөк-чөкүшш (азыркы түркмөн тилинде).

Чух чух: чү-чүлөө, атты бастыруу үчүн айтылат (DLT, III, 117, 118).

Салыштырыңыз: **чух чух = чүв чүв**

Эч эч: аттарды кайраттандыруу, зордоо үчүн айтылат (DLT, II, 282).

Хеч хеч: аттарды ылдамдатуу үчүн айтылат (DLT, II, 282): ат үркүп качканда жайлатуу үчүн айтылат (DLT, I, 321).

Хоч хоч. Эчкилерди жайып жүргөндө айтылат (DLT, II, 282).

Салыштырыңыз: **хоч хоч = чок чок** (азыркы түркмөн тилинде).

Ках ках: итти чакыруу үчүн айтылат (DLT, III, 118).

салыштырыңыз: **ках ках = мох мох** же, күчү күчү

Куррых куррых, «кыроо! кыроо!» жылкыны чакыруу үчүн айтылат (DLT, I, 9)

Түкү түкү, итти чакыруу үчүн айтылат (DLT, I, 229)

Уш уш: өш! өш! Уйду айдоо үчүн айтылат (DLT, I, 36).

Зак зак: кочкорлорду сүзүштүрүүгө тукуруу үчүн айтылат (DLT, I, 333) ж.б.

Айбанаттарга байланыштуу тууранды этиштер:

angılamak, eşek angıldı «айкыруу, эшек айкырды» (DLT, I, 311)

Кыргыз тилинде бул сөз "айһымак" болуп өзгөргөн.

белемек, Койдун маарашы (DLT, III, 206)

Кыргыз тилинде бул сөз "мээ, мекиренүү" болуп өзгөргөн. Түрк тилинде болсо «melemek» болуп айтылат.

müñremek, мөөрөө. "Ud müngredi" 'Уй мөөрөдү' (DLT, 111, 214)

Кыргыз тилинде бул тууранды этиш "Өгүз бөкүрдү, öküz böğürdü" түрүндө колдонулууда. Бул оболу айбанаттардын мөөрөшүнө

байланыштуу болуп, кийинчерээк адамдын катуу ыйлашын билдириш үчүн колдонулуп калган болсо керек.

Okramak «окурануу», *kişnemek* «кишенөө». "At okradı" 'Ат окуранды' (DLT, I, 275) Бул тууранды этиши түрк тилинде "okramak" «окурануу» түрүндө колдонулушу дагы мүмкүн.

Muyavmak, miyavlamak «мыйоолоо» (DLT, II, 14), "Muş oğlu muyavu toğar" 'Мышык баласы мыйоолоп туулат.» (DLT, II, 14) Бул тууранды этиш кыргыз тилинде «мыйоо» ал эми түрк тилинде болсо көбүнчө өзгөрүүлөр менен «miyav» түрүндө колдонулууда.

Ulmak, ulumak «улуу» (DLT, III, 255), "Böri ulıdı" 'Бөрү улуду'. Түнкүсүн ит улуганда да ушинтип айтылат (DLT, III, 255).

Бул тууранды этиштин уңгусу **у-**. Кыргыз тилинде да түрк тилинде дагы бул тууранды этиштин уңгусу **у-** саналат. Кыргыз жана түрк тилинде карышкырдын үнү үчүн **у-** жана (улуу) сөзү колдонулат.

Байкалгандай эле, «Дивану-Лугат-ит-Түрк» чыгармасынан учурга чейин келген бул тууранды сөздөрдүн кай бирлери бирдей формада, кээ бирлери бир аз өзгөргөн формада болуп, тилге образдуулукту, жандуулукту кошууда.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

- 1.Zülfikar H.**, Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara, s, 2. 1995.
- 2.Jespersen, O.**, *Language*, London, s. 369-411. 1954.
- 3.Каşgarlı Mahmud.** Divanü Lügat-İt-Türk. Çeviren: Besim Atalay. 5 Baskı. IV cilt. Ankara, 2006. s. 379.
- 4.Абдувалиев И., Садыков Т.** Азыркы кыргыз тили. Морфология. Бишкек, 1997 жыл, 258 -б.
- 5.С. Давлетов, С. Кудайбергенов,** Азыркы кыргыз тили, Морфология. Фрунзе. 1980, 204–207-б
- 6.Bloomfield, L.**, *Language*, New York, 136-157. 1935.

- 7.Щербак А.М. О морфологическом составе образных глаголов типа бакыр, чакыр, хайкыр. «Советская тюркология» №3, 1971, стр. 8-12
- 8.Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Фрунзе. 1984.
- 9.Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
- 10.Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. - Москва,1959. с.156.
- 11.Кудайбергенов С. Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе,1957.
- 12.Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А., Кыргыз тили. – Фрунзе. 1986, 21-б.;
- 13.Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.;
- 14.Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956,стр. 363-372. XXXVI, 1-2,1929.
- 15.Кудайбергенов С. Тууранды жана сырдык сөздөр жөнүндө // Мугалимдер газетасы. - №5 – Ф., 1954.
- 16.А.И. Искаков. О подражательных словах в казахском языке, Тюркологический сборник, I , М-Л , 1951.
- 17.Türkçe Sözlük, TDK, Ankara; 2005.
- 18.Aksan. Doğan. Her Yönüyle Dil. –Ankara; 1995.
- 19.Doç. Dr. Nevin Selen. Nesnelikle, onlara verilen isimler arasında, o nesnenin özelliğine uygun bir ses uyuşumu var mıdır? AÜ. DTCF Dergisi. Cilt XXV -Sayı: 3-4. 1967.
20. Porzig Walter."DAs Wunder der Sprach "Franke Verlag Hern u.München vierte Auflage, 1967,s. 21 .